

**III МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
ИНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦИЯ**

**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

ВЫПУСК 3

2-3 мая 2015 г.

г.Переяслав-Хмельницкий

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
III Международной научно-практической интернет-конференции
«Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»

2-3 мая 2015 года

Сборник научных трудов

Мухаммаджон Мамажонов
(Фаргона, Ўзбекистон)

КИШИ ИСМИ БИЛАН БОҒЛИҚ МУРОЖААТ ШАКЛЛАРИ

Антропонимика (грекча «инсон» + «исм») ономастиканинг бир бўлими бўлиб, исмининг келиб чиқиши, тараққиёти (эволюцияси) ва функцияланишини ўрганadi. Инсонлар номини ифодаловчи ҳар қандай хусусий исм антропоним деб аталиб, улар: шахсий исм (Карим, Дилшод), отасининг исми (Юсупович, Қаюмжонович), фамилия (Саидов, Жомиев), тахаллус (Муқимий, Навоий)лар ҳисобланади²⁹.

От ёки исм инсонлар ва барча жонли-жонсиз борлиқ дунёнинг муҳим белгиларидан биридир. Инсонлар кўп қадим замонлардан бошлаб нафақат ўзларини, балки теваарак-атрофдаги барча нарсаларни белгилаш, таниб олиш ва билдириш учун муайян ва муносиб сўзлар билан номлашга интиланганлар. Бу эса инсонлар турмуш фаолияти учун керакли ва муҳим бир эҳтиёжга айланиб қолган. Бугунги кунда кишилар ва барча мавжудотларнинг отлари ва, айниқса, атоқли отлар ҳар бир тилнинг муҳим тармоқларидан ҳисобланади.

Кишилар номи ёки атоқли отларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши бевосита тилнинг тарихий ривожига ҳамда миллатнинг ижтимоий-иқтисодий турмуши билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Жаҳонда ҳар бир ўлка, элат ва ҳатто ҳар бир минтақанинг тили, маданий ва ижтимоий тузуми билан уйғунлашган ҳолда, ўзига хос исм қўйиш одати бор. Шунинг учун ҳам, ҳар бир миллатнинг тилидаги отлар ўша миллатнинг турмуш шароити, савияси, қайси бир этник гуруҳга мансублиги ва, шунингдек, уларнинг расм ва анъаналарини ҳам акс эттиради.

Киши номи муайян замон ва маконда ўз эгасининг тутган ўрнини ҳам белгилайди [2]. Масалан, буюк саркарда соҳибқирон Амир Темур Тарагай Кўрагоний бобокалонимизга Соҳибқирон ва Кўрагон номлари берилган. Соҳибқирон номи икки шарофатли сайёра – Зухро ва Муштарий самовий доирасида Тур (жадий) буржида ўзаро яқинлашган вақтда тугилганлиги учун берилган. «Амир Темур Сароймулкхонимни ўз никоҳига киритгач, машҳур «Кўрагон» номини олишга мушарраф бўлади» дейилади. Кўрагон сўзи мўгил тилидан ўзбек тилига ўгирилса, «куёв» деган маънони англатади [7].

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин, ҳар ҳолда қадим замонлардан бери алломалар ва уламолар кишиларни яхши ва қулай исм қўйишга тарғиб қилганлар. Хусусан, пайгамбаримиз ҳазрати Мухаммад алайҳиссалом бу ҳақда шундай деганлар: отага фарзанд ҳақлари жумласидан булдурким, унга ёзишни ўргатиб, отини яхши сайласа ва балогат чоғи уни уйлантирса...

Пайгамбаримиз яна бошқа бир жойда киши исмининг яхши ва чиройли бўлиши кераклигини таъкидлаб: «Менинг олдимга қосид юбормоқчи бўлсангиз, яхши суратли ва яхши исмли кишини юборинглар»[4,55] деган эканлар.

Бугунги кунда ҳам ўзбек оилаларида фарзандга маъноли ва чиройли исм қўйиш анъанаси сақланиб келмоқда.

Киши исmlарининг этимологияси, уларнинг маънолари ҳақида тилшунос олим Э.Бегматов кўплаб тадқиқотлар олиб борган. Антропонимлар ҳақида бизгача яратилган ишлардан фарқли ўлароқ бизнинг изланишларимиз киши исmlари билан боғлиқ бўлган мурожаат шакллари ижтимоий-лисоний аспектда тадқиқ этишга қаратилган.

Ўзбек халқида киши исmlарини айтиб мурожаат қилишда исmlарга қўшимча тарзда *ҳурмат, эркалаш, кичрайтириш* маъноларини ифодаловчи қўшимчаларни қўшиб айтиш одати кузатилади. Жумладан, катта ёшдаги эркак адресатга нисбатан *-жон, -хон, -хўжа, -ҳожиги* (ҳажга бориб келганларга нисбатан), *-бек, -бой, -тўра*; кичик ёшдаги адресатларга нисбатан эса *-той, -шер, -ча, -чик* каби қўшимчаларни қўшиб мурожаат қилинади. Аёл

²⁹ WWW. Krugosvet.ru

адресатларга исмига мос келадиган кўшимчалар кўшиб мурожаат қилинади: *-хон, -ой, -гул, -нисо* каби. Баъзан эса ману шу кўшимчалар аёл адресат билан адресант ёшларининг фарқланишига қараб ҳам турлича кўринишларда шаклланади. Кичик ёшдаги адресант катта ёшдаги аёл адресатга мурожаат қилганда адресат исмига *-хон, -ой, -гул* кўшимчаларидан ташқари она, ая, хола, амма, эна, момо каби қариндош уруг номларини ифодаловчи сўзларни кўшиб айтади:

Ойгул ая, Раъно опа, Нигор хола, Фотима амма, Қумри момо, Ҳадича эна каби.

Маълумки, киши исмларининг энг биринчи функцияси шахсларнинг бирини иккинчисидан фарқлаш, ажратиб туришдир. Аммо мурожаатда турли миллат ва хатто диалект вакиллари киши исмларига турлича муносабатда бўладилар. Жумладан, тилшунос олим Э.Бегматовнинг «Номлар ва одамлар» номли рисоласида таъкидланишича, қадимдан туркий халқларда кишининг исмига ҳурмат билан муносабатда бўлиш шахснинг ўзига нисбатан ҳам ҳурмат ва эҳтиром белгиси сифатида қабул қилинган. Бундай ҳурмат изҳор қилишнинг асосий йўли эса киши исмини айтиб чақирмасликдир. Диний эътиқод, ирим, кўрқиш ва шу қабилар таъсирида маълум сўзнинг ишлатилишини чеклаш, ман этиш тилшуносликда табу деб аталади [5, 86]. Шунга кўра туркий халқларнинг кўпчилигида ёшлар ўзидан катталарнинг, эр-хотинлар бир-бирларининг исмини айтиши мумкин эмаслиги ҳақидаги расм-русмлар пайдо бўлган. Ўзбекларда одатга кўра ёш бола ўз ота-онасига, шунингдек, ўзидан катта ёшдаги қариндош-уруғларига уларнинг исмини айтиб мурожаат қилмайди, балки исм ўрнида «ота», «дада», «буви», «ойи», «она», «опа», «ака», «бобо» сингари сўзлардан бирини қўллайди [1, 25]. Қуйидаги ривоятда ҳам шу ҳақда сўз юритилади: «Абу Ҳурайра икки кишини кўриб, улардан биттасига: «Бу киши сенга ким бўлади?»- деб сўрадилар. У: «Бу - отам бўладилар»,- деган эди, Абу Ҳурайра: «Ундай бўлса отангнинг исмини айтиб чақирма, юришда ундан олдин юрма ва ундан юқори жойда ўтирма» - деб насиҳат қилдилар» [3, 29].

Ватанимизнинг кўпгина ҳудудларида бу одатга ҳозир ҳам каттиқ амал қиладилар. Лекин маданиятимиз “гуллаб-яшнаган” собиқ иттифоқ даврида дўсту-ёрларга, таниш-нотанишларга ва хатто ота-оналарга мурожаат қилиш одобини кўпол равишда бузадиган ёшлар ҳам пайдо бўлгани сир эмас. Баъзи оилаларда, жамоат жойларида отаси ёки у тенги бошқа кишига «пахан», «бобой» деб, оналарга «бабуля», «бабушка» деб, ака-укаларига «брат», «братан», «братишка» деб мурожаат қилаётган ёшларни учратишимиз, кўча-куйда «хей», «эй», «эв», «ҳов» каби сўзлар билан, айрим ҳолларда хатто хуштак чалиб ёки дўстларининг исмини тоқ айтиб, яъни Бунёд бўлса-«Буни», Ҳасанбой бўлса- «Хайа», Абдувахоб бўлса – «Ваҳоб», Машхура бўлса - «Маш», Азиза бўлса – «Ази» деб, баъзан хатто лақаблари билан (Равшан кал, Али пўм-пўм, Раҳим совуқ каби) чақиринишлари кулогимизга чалинадиган бўлиб қолди. Энг ёмони улар буни замонавийлик ёки ўзига яқин олиб чақириниш деб ҳисоблайдилар. Аслида эса бундай чақиринишлар адресатга нисбатан ҳурматсизлик, қолаверса, мурожаат шакллариининг бузилишидир.

Келин-куёвлик инсон умрининг энг гўзал дамларидан бири бўлиб, тўй бўлган кундан бошлаб уларнинг юриш-туришлари, хулқ-атвори, сўзлашув муносабатларида қандайдир ўзгариш сезилади. Юртимизнинг баъзи жойларида кечагина бир-бирларининг исмини баралла айтиб юрган йигит-қиз бугун уни кечагидек айтишдан, айниқса, бошқалар олдида айтишдан нима учундир ийманади.

Хоразмда хотин эрининг исмини айтиб чақирса ёки мурожаат қилса, одамлар аёлга нисбатан ёмон фикрда бўладилар. У келинлик вақтидан бошлаб эрининг исмини айтиб чақирмайди. Акс ҳолда у эрини ўзидан паст кўрган ҳисобланади. Асосан исмининг ўрнига «бобой», «уста», «оъа», «ака», «бува» каби ибораларни ишлатадилар. Айни пайтда эр ҳам хотинига нисбатан «момой», «кампир» (агар куёв ёш бўлса ҳам) каби сўзларни қўллайдилар [6, 4].

Фаргонада эса бундай эмас. Масалан, ўтмишда ва баъзи оилаларда ҳозир ҳам Фаргонада яшовчи ўзбекларда аёлнинг ўз эрини болаларидан биронтасининг (кўпроқ бош фарзандининг) номи билан чақириниши ва «ўғлимнинг отаси», «менинг эрим», «қизимнинг

дадаси», «хўжайиним» сингари иборалардан фойдаланиш кенг тарқалган. Эркак хотини ҳақида гапирганда «келинингиз», «қизингиз», «опангиз», «оилам», «турмуш ўртоғим» каби сўз ва ибораларни қўллаш одатий ҳолдир. Бундай сўзлар билан чақириш (аташ) бир-бирларига бўлган ҳурмат юзасидандир.

«Абдулла Қаҳҳор ўта нозиктаоб, маданиятли одам эдилар. Мен у кишининг бирор маротаба отимни айтиб, баланд товуш билан чақирганларини эслаёлмайман. Бозор-ўчарга бориб қолсак, нукул: «Қанисиз, қанисиз?» деб орқамдан юрар эдилар...

Уйдаги икки телефоннинг биттаси у кишининг иш столида, бошқаси менинг столида турар эди. Агар бирор зарурат тугилиб қолса, «Кибриё!» деб чақирмасдан столдаги телефоннинг галтагини айлантитар эдилар, «Лаббай!» деб телефоннинг гўшагини кўтарар эдим...» [8, 21].

Ўтмишда баъзи чуваш оилаларида бундай одатлар шу даражага бориб етганки, айрим эр-хотинлар ҳатто бир-бирларининг исмларини унутиб қўйган ҳоллар ҳам учрайди.

Шахснинг отини тилга олиш, ўзини билдириш одобсизлик ёки ўша шахснинг отини тилга олиш ноқулай, кўнгилсиз деб ҳисобланиши, маъноси аниқ бўлмаган олмош, олмошлаган сўзлардан эвфемистик воситалар сифатида фойдаланишга олиб келади. Киши исми ўрнида қўлланувчи бу каби эвфемистик сўз ва иборалар, айниқса, келинлар нутқида кўп учрайди.

Масалан, А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида ёрини согинган Кумуш Отабекка ёзган хатида ўзини бошқалар, Отабекни эса бировлар олмоши билан англатади: “Сиз – кочоксиз, нари-бери тил учида менга бир нарса ёзгандек бўлиб қочгансиз, икки йил бўйи Маргилон келиб юришингизни мен зимча ечдим: сизнинг барча машаққатларингиз – душманларингиздан ўч олиш бўлганини англадим. Йўқса, мени кўрар эдингиз, кўргингиз келмаганда ҳам бошқалар сизни кўрар эдилар, тўяр эдилар... Ниҳоят мақсадим икки дўстга бир чўрилик ва шу муносабат бировларни кўриб юриш...” [9, 299].

Юқоридаги гапда бир неча эвфемизмни кўрамиз. Улардан ўринли фойдаланган Кумуш “Мен сизни кўриб юраман” дейиш каби ноқулайликдан қутулган.

Кишига унинг исмини айтмасдан мурожаат этиш дунёдаги кўпгина миллатларда, жумладан, шор ва абхазларда жуда кенг тарқалган. Бу одатлар ҳақида олимлар кўплаб қизиқарли фикрларини баён этишган.

ХУЛЛАС:

а) туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда исм қўйиш анъанаси бошқа халқларникидан фарқланиб, ажралиб туради;

б) ўзбек халқида киши исмларини айтиб мурожаат қилишда исмларга ўзига хос қўшимчалар ҳамда қариндош-уруғ номлари қўшиб айтилади;

в) қадимдан туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда ҳам киши исмларига ҳурмат ва эҳтиром белгиси сифатида муносабатда бўлганлар. Шунга кўра қариндошлар бир-бирларининг исмларини айтиб мурожаат қилмайдилар. Исм ўрнида қариндош-уруғ номлари ва бошқа сўз бирикмаларидан фойдаланилади;

г) киши исмларининг этимологияси ва уларнинг маънолари ҳақида бир қатор тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, киши исмлари билан боглиқ бўлган мурожаат шакллари ижтимоий-лисоний аспектда тадқиқ этилмаган;

д) ўзбек мулоқот хулқига хос киши исмлари билан боглиқ бўлган мурожаат шакллари ижтимоий-лисоний аспектда монографик тадқиқ этиш бугунги кунда ҳам амалий, ҳам назарий аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент: Фан, 1996.
2. Ёрқин Муҳаммад Ҳалим. Отлар ва от қўйиш // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993, 23 апрель.
3. Имом Бухорий. Адаб дурдоналари. – Тошкент, 1990.
4. Муҳаммад Пайгамбар қиссаси. Ҳадислар. – Тошкент, 1991.

5. Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1985.
6. Эрматов П. Хоразмликлар дейдилар // «Туркистон» газетаси, 992, 5.02.
7. Яхшибоев А. Яна кўрагон ҳақида. Туркистон, 26.02.94.
8. Қаххорова К. Чорак аср ҳамнафас. – Тошкент, 1987.
9. Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар; Меҳробдан чаён: Рўмонлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994.

Зулфия Марупова
(Тошкент, Ўзбекистон)

СЎЗ ВАЛЕНТЛИГИ ВА УНИНГ ВОҚЕЛАНИШИ

Бизга маълумки, сўзалоҳидаолинганда алоқавоситаси бўлмайди. Сўзнинг функциялари нутқ жараёнида юзага чиқади. Бу эса, ўз-ўзидан сўз бириктиришнинг табиати билан боғлиқ. *Сўз маъноси лексик-семантик ва мантиқий (логик)-семантик қатламлардан иборат бўлади* (И.Қўчқортоев). Логик-семантик қатламга тегишли бўлган компонентлар сўз маъносининг лексик-грамматик ва синтагматик қиёфасини белгилайди. Буни ўрганишда сўз валентлигини аниқлашнинг аҳамияти катта.

Сўз бириктиришнинг табиати ҳақида йирик тилшунослар томонидан жуда кўп ишлар қилинган.

Сўз бириктиришнинг атрибутив (сифат+от, от+от...), релятив (равиш+фёъл, raviшдош+фёъл...) ҳамда объектли (от+фёъл, от+сифат...) турлари бор. Сўзларнинг бирикишида сўз маъноларининг аҳамияти катта. Масалан, *мевали, зилол, дарахт, сув* сўзларини атрибутив усулда бириктирадиган бўлсак, *мевали дарахт* ҳамда *зилол сув* бирикмаларини ҳосил қилишимиз мумкин. *Мевали сув* ва *зилол дарахт* бирикмасини тузсак ҳам грамматик бирикув қонуни бузилмайди, бироқ сўзларни фақат грамматик қондалар асосидагина бириктириб бўлмайди. Нутқ жараёнида сўзларнинг бир-бирига бирикиб келишида нограмматик факторларнинг роли катта. Ёки сўз (ўзак)ларнинг ясовчи қўшимчалар қабул қилиши ҳақида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин. *Гул+истон-гулистон, тош+лоқ-тошлоқ* дейиш тўғри, лекин *гуллоқ, тошистон* деб бўлмайди. Демак «нутқда сўзларнинг бошқа сўзларга бирикувида ҳам, уларнинг ясовчи қўшимча қабул қилишида ҳам сайлаш элементи (хусусияти) бор. Сўзлар грамматик модель такозо этган қўшимчалардан фақат ўзига кераклиларинигина қабул қилади. Бухусусият **сўз валентлиги** дейилади³⁰.

Валентлик сўзнинг бошқа элементлар билан синтактик алоқага кириша олиш имкониятидир. Валентлик кўпгина олимлар томонидан тил бирликларининг ўзаро бирикиш имконияти сифатида тан олинган бўлса-да, бир-биридан фарқ қиладиган талқинлар ҳам мавжуд. Валентлик масаласи бугунги кунда соф тилшунослик чегарасидан чиқиб, мантиқ, психология, эстетика соҳалари билан туташмоқда. И.Р. Гальперин сўз валентлигини кимёвий элемент хоссалари билан қиёслади: кимёвий элементлар ҳам баъзи элементлар билан бирика олиш имкониятига эга, баъзилари билан эса бирика олмайди³¹. И.Г. Ольшанский, С.Д. Кацнельсон, В.Г. Адмони, Б.А. Абрамов, И. Эрбен, Г. Хельбиг, Л. Теньер каби тилшунослар валентлик тушунчаси ҳақида ўзларининг турлича фикрларини айтиб ўтганлар. И. Қўчқортоев сўз маъноси – идеал ходиса, валентлик – материал ходиса, деб таъриф беради. Сўз маъносини бевосита кузатиш мумкин эмас, сўз валентлигини эса бевосита кузатиш мумкин, деб ҳисоблайди.

Валентлик тушунчаси функционал (ёки динамик) синтаксис назарияси билан боғлиқ. Француз олими Л. Теньер валентликни фақат фёъллар орқали таҳлил қилар экан,

³⁰Қўчқортоев И.Қ. Сўз валентлиги ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №3, 34-40б.

³¹К проблеме необычных сочетаний слов. М., 1978

<i>Бекзада Қожжекеева</i>	
XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ	394
<i>Mahbuba Matadjanova, Isokhon Qo'chqorov</i>	
HEURISTIC DIAGNOSTIC TEACHING	396
<i>Мухаммаджон Мамажонов</i>	
КИШИ ИСМИ БИЛАН БОГЛИҚ МУРОЖААТ ШАКЛЛАРИ	399
<i>Зулфия Марупова</i>	
СЎЗ ВАЛЕНТЛИГИ ВА УНИНГ ВОҚЕЛАНИШИ	402
<i>Вікторія Пилипчук</i>	
ПРИРОДА АНГЛІЙСЬКИХ ПАРЕМІЙ	406
<i>Азизахон Расулова</i>	
ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИДА ШАРТ ВА ТЎСИҚСИЗЛИК МУНОСАБАТИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ	409
<i>Музаффар Рахимов, Зарифа Рузимуродова</i>	
ИНГЛИЗ ТИЛИДАН ЎЗБЕК ТИЛИГА ЎЗЛАШГАН НЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ТЕМАТИК ТАСНИФИ	412
<i>Татьяна Ремезова</i>	
ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ УПРАЖНЕНИЯ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМЕННОМУ ДИСКУРСУ В ЖАНРЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО ЭССЕ	415
<i>Меруерт Сатинбекова</i>	
ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	417
<i>Зухриддин Жўраев, Хуришид Убайдуллаев</i>	
“БОБУРНОМА”ДА ТАБИАТ ВА ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИННИНГ ФРАНЦУЗЧА ТАРЖИМАСИ ХУСУСИДА	420
<i>Наргизахон Умарова</i>	
МЕТАФОРАЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ	424
<i>Исмаил Хожалиев</i>	
НУТҚИЙ АКТДА КОММУНИКАНТ ИЖТИМОЙИЙ ҲОЛАТИНИНГ ЎРНИ	427
<i>Нозимахоним Холикова, Табассум Муминова</i>	
МУЛОҚОТ ҲУЛҚИНИНГ МУНОСАБАТЛАРДА АКС ЭТИШИ	430
<i>Махбуба Шокирова, Шоира Нуритдинова</i>	
СОЦИОЛОГИК ВА ТИЛШУНОСЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИДА “ЁШ” ВА “ЁШ”ГА ОИД СЕМАНТИКАЛИ ЛЕКСЕМАЛАР	433
<i>Наталія Яцків, Ірина Бей</i>	
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЬОРОВОЇ ЛЕКСИКИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ	437
СЕКЦИЯ: ХИМИЯ	
<i>Світлана Венгель, Євгенія Радченко</i>	
РОЛЬ ХІМІЇ В РОЗВ’ЯЗАННІ СИРОВИННИХ ПРОБЛЕМ	441